

На нелюдській землі

Про книгу

Юзеф Чапський (1896, Прага - 1993, Мезон-Ляфіт) - видатний польський художник і письменник, довголітній співробітник паризького часопису «Культура», редагованого Єжи Ґедройцем. Життя Чапського було сповнене важких випробувань і значних творчих звершень. У спогадах «На нелюдській землі» він описує один із найдраматичніших його періодів, від 1939 до 1945 року, коли митцеві довелося зазнати советського полону й таборів, а відтак брати участь у організації Польської армії генерала Андерса, її евакуації на Близький Схід і битві при Монте-Кассіно. Важливим завданням Чапського в Польській армії був пошук пропалих безвісти більш як 10000 польських офіцерів, як потім з'ясувалося, - розстріляних без суду і слідства советами в Катині. Фільм «Катинь» Анджея Вайди значною мірою став творчим переосмисленням розмов режисера з Юзефом Чапським.

Юзеф Чапський (1896, Прага – 1993, Мезон-Ляфіт) – видатний польський художник і письменник, багаторічний співробітник редакційного Єжи Гедройцем паризького часопису «Культура» прожив довге, сповнене важких випробувань і значних творчих злетів життя. Один із найдраматичніших періодів якого, від 1939 до 1945 років, Чапський описує у спогадах «На нелюдській землі», коли автор перебував у радянському полоні й таборах, відтак брав участь у організації Польської армії генерала Андерса, її евакуації на Близький Схід і битві при Монте-Кассіно. Важливим завданням Чапського в Польській армії був пошук пропалих безвісти понад 10000 полонених радянами польських офіцерів, і як потім з'ясувалося, розстріляних без суду і слідства в Катині. Фільм Анджея Вайди «Катинь» значною мірою є творчим переосмисленням розмов режисера з Юзефом Чапським.

ISBN 978-617-614-187-7

9 786176 114187 7

ВІСНАВСТВО

Юзеф Чапський

НА НЕЛЮДСЬКІЙ ЗЕМЛІ

Юзеф Чапський
НА НЕЛЮДСЬКІЙ ЗЕМЛІ

Юзеф Чапський

НА НЕЛЮДСЬКІЙ ЗЕМЛІ

Переклад з польської Олеся Герасима

Чернівці – 2017

УДК 82-94+93/94
Ч 19

Чапський, Юзеф

На нелюдській землі / Юзеф Чапський ; пер. з пол. Олесь Герасима. – Чернівці : Книги – XXI, 2017. – 320 с.

ISBN 978-617-614-187-7

Юзеф Чапський (1896, Прага – 1993, Мезон-Ляфіт) – видатний польський художник і письменник, довголітній співробітник паризького часопису «Культура», редагованого Є. Гедройцем. Життя Чапського було сповнене важких випробувань і значних творчих звершень. У спогадах «На нелюдській землі» він описує один із найдраматичніших його періодів, від 1939 до 1945 року, коли митцеві довелося зазнати советського полону й таборів, а відтак брати участь у організації Польської армії генерала Андерса, її евакуації на Близький Схід і битві при Монте-Кассіно. Важливим завданням Чапського в Польській армії був пошук пропалих безвісти більш як 10000 польських офіцерів, як потім з'ясувалося, – розстріляних без суду і слідства советами в Катині. Фільм «Катинь» Анджея Вайди значною мірою став творчим переосмисленням розмов режисера з Юзефом Чапським.

Книгу видано за підтримки

©POLAND Translation Program

та Польського Інституту в Києві

Перекладено за виданням: Czapski J. Na nieludzkiej ziemi. – Wydanie 1. – Warszawa, 1990.

Першодруки:

«Старобільські спогади»:

«Wspomnienia starobielskie». Oddział Kultury i Prasy 11 Korpusu. 1944

«На нелюдській землі»:

«Na nieludzkiej ziemi». Instytut Literacki. Paryż 1949 «Walka». Polska Fundacja Kulturalna. Londyn 1969

Copyright © by Wydawnictwo Znak

ISBN 978-617-614-187-7

Усі права застережено

© Книги – XXI, видання українською мовою, 2017

© Олесь Герасим, переклад, 2017

© Анна Стюпіна, обкладинка, 2017

Юзеф Чапський

НА НЕЛЮДСЬКІЙ ЗЕМЛІ

ВСТУП*

Книга, яку ми сьогодні представляємо, складається з двох частин: перша – це «Старобільські спогади», друга, незрівнянно більша, – книга «На нелюдській землі». Чому вони видаються разом? Мабуть, тільки через свою тему. Це все, що я написав про своє перебування в Советській Росії. Характер самого стилю цілком різний. «Старобільські спогади» були написані відразу після виїзду з Росії, і мені йшлося про те, щоб написати все, що я пам'ятаю про товаришів з табору, а головною метою було донести ці відомості про моїх товаришів до їхніх родин на батьківщині. Про подальші пошуки після виходу з табору було розказано вже зовсім коротко.

Другий текст «На нелюдській землі» більше стосується Росії, ніж моїх товаришів, але й мої поїздки до Чкалова і до Москви в пошуках пропалих безвісти висвітлені досить широко.

Читач може здивуватись, що у жодному з розділів не згадується Катинь, але все, що я тут розповідаю, відбувалося до відкриття катинських могил, про які я довідався, коли наша армія дісталась до Іраку. (...)

Обидві книги були також опубліковані в Польщі в підпільних виданнях, і я не можу не висловити свою вдячність тим, хто наражаючись на велику небезпеку вирішив ці книги видати. Той факт, що після стількох років ще є люди, які хочуть їх читати, є найвищою нагородою, про яку я не мріяв.

Мезон-Ляфіт, 1984

Юзеф Чапський

Я підтверджую і підкреслюю останнє речення цього вступу також сьогодні, через сорок п'ять років, коли має вийти перше «офіційне» польське видання цих текстів.

Мезон-Ляфіт, лютий 1989

Юзеф Чапський

---

* На прохання автора додано вступ до паризького видання (Editions «Spotkania» 1984). Зі вступу було вилучено лише чотири речення які стосувалися статті *Правда про Катинь*, вперше опублікованої в 1945 році в часописі «Gavroche», яка не увійшла до нашого видання. Натомість додано розділ «Бойовий шлях», який публікуємо за лондонським виданням «На нелюдській землі» (*Na nieludzkiej ziemi*, Polska Fundacja Kulturalna, 1969) (Прим. вид.)

СТАРОБІЛЬСЬКІ СПОГАДИ

У таборі Старобільськ на момент розформування, 5 квітня 1940 року, було 3920 офіцерів разом з кількома десятками цивільних в'язнів і близько 30-ти хорунжих і підхорунжих. Із них врятувалося 79. Серед них і я.

Усі інші пропали без сліду, попри наполегливі й безперервні спроби виявити, де вони перебувають.

Коли у вересні й жовтні 1939 року до советської неволі потрапила частина польського війська, офіцерів і багатьох рядових розмістили у трьох таборах – Старобільськ, Козельськ, Осташків. У всіх трьох таборах на момент початку їх розформування, 5 і 6 квітня 1940 року, разом було близько 8700 офіцерів і близько 7000 підофіцерів і рядових. Із загальної кількості полонених, **які перебували у згаданих трьох таборах між жовтнем 1939-го і травнем 1940-го**, віднайдено загалом 400 осіб (офіцери, рядові і маленька група цивільних), які були переведені у 1940–1941 роках до Грязовця під Вологдою. Поза тим, віднайдено ще кількадесятьох офіцерів і рядових, яких вивезли раніше з тих самих таборів, щоб розпочати проти них судові процеси.

Полонені з Грязовця, а також згадані вище полонені-в'язні були випущені переважно в серпні 1941 року, після укладення польсько-советської угоди. Решта пропала.

Коли я писатиму про Старобільськ, Козельськ і Осташків, то матиму на увазі лише полонених, які перебували в цих місцях від жовтня 1939-го до травня 1940-го. Це означає, що писатиму я про Старобільськ № 1, Козельськ № 1 і Осташків.

Бо був іще Старобільськ № 2 (політичні в'язні, здебільшого також військові, яких совети взяли на території Східних Кресів або ввіймали при спробах втечі через кордон Румунії чи Угорщини), був також Козельськ № 2 (інтерновані польські офіцери з окупованої Литви). Ці люди опинилися у Старобільську і Козельську вже після травня 1940 року, і декого з них віднайшли, а більшість інтернованих у Литві офіцерів, переміщених потім із Козельська № 2, дісталася до війська.

Усі офіцери і рядові з Козельська № 2, Старобільська № 2, а також багато розпо-рошених по всій Росії, аж до Чукотки і Камчатки, лише частина яких була звільнена з таборів праці на Далекій Півночі, на Далекому Сході і в самій Росії, становили кадри Польської Армії, що почала формуватися у Росії після польсько-советської угоди.

Основну масу польських офіцерів, яких зі зброєю в руках совети взяли у неволю у вересні 1939 року, становили полонені зі Старобільська № 1, Козельська № 1 і Осташкова.

Усі вони, крім вищезгаданих із Грязовця і кількадесяти з тюрем, пропали без сліду.

У самому Старобільську було дев'ятеро генералів. Не знайдені генерали Станіслав Галлер, Скерський, Лукоський, Францішек Сікорський, Біллевич, Плісовський, Ковалевський і Пйотр Скуратович.

Серед не віднайдених із Козельська були ще генерали Сморовінський, Мінкевич, Богатеревич і контр-адмірал Черніцький.

Із урятованих генералів з вищезгаданих таборів маємо тільки генерала Ярнушкевича зі Старобільська, вивезеного ще взимку 1939–1940-го на Луб'янку, а також генерала Волковіцького з Козельська, який разом із нами був у Грязовці.

Урятувався також генерал Шарецький (тоді полковник), санітарний шеф корпусу, в'язень із Козельська і Грязовця. Уже тоді, без ліків, без інструментів, у диких, антисанітарних умовах багатьох із нас він оперував і багатьом урятував життя.

З офіцерів у тих таборах пропало загалом близько 300 полковників і підполковників, близько 500 майорів, близько 2500 капітанів і ротмістрів. Офіцерів-пілотів було у самому Старобільську 600. У Старобільську і Козельську разом було більш ніж 800 лікарів.

Серед лікарів у Козельську перебували видатний невролог професор Пеньковський; доктор Стефановський, лікар маршала Пілсудського; неврологи професор Мацей Зелінський і керівник психіатричного відділу Військового шпиталю у Вільні, видатний вчений доктор Нелькен; колишній віце-міністр здоров'я, надзвичайно інтелектуальна та ідейна людина, доктор Врочинський (він завідував кухнею у Козельську); професор Годловський, директор Неврологічної клініки Віленського університету та Інституту досліджень мозку.

У Старобільську я зустрів двох найвидатніших варшавських хірургів – доктора Колодзейського і доктора Левіту.

Уперше я познайомився з доктором Колодзейським 1920 року на польсько-советському фронті під Красним, коли Будьонний підступав до Львова; Колодзейський тоді був головним лікарем санітарного потяга Уяздовського шпиталю. Врятував тоді, між іншим, життя моєму братові, витягнувши осколок шрапнелі з оболонки серця (перикарда). Того самого доктора Колодзейського, якого взяли 1939 року до шпиталю в Бересті більшовики, посадили до товарних вагонів з кількомастами інших польських лікарів і офіцерів. Вагони запломбували, запевнивши полонених, що потяг скерує до Варшави. Після двадцятиденної подорожі у страшній тісноті і в замкнених вагонах подорожні опинилися не у Варшаві, а в Старобільську.

У таборах було кількадесят професорів і доцентів університету – Моравський, професор Варшавської політехніки; професор Тухольський, фізик-хімік, фахівець із вибухових матеріалів, доцент у Кембриджі; професор Пйотрович, секретар Краківської академії знань, якому ми завдячуємо чудові лекції з польської історії; інженер Ейгер, віце-президент Антигітлерівської ліги в Польщі; двоє редакторів «Нашеґо пшеґльонду», які, втікаючи від німецької окупації, звернулися до Росії з проханням про політичний притулок.

80 % працівників Технічного інституту озброєння пропали, 80 % вихованців секції озброєння Варшавської політехніки, які служили у війську, також зникли. Ніхто не повернувся з Газового інституту, котрий увесь, із майором Бжозовським на чолі, потрапив до неволі. Заледве два офіцери врятувалися з пінського відділу командування Військового флоту.

Ті кілька прізвищ, які я назвав, зібрані цілком випадково з моєї пам'яті чи з оповідей товаришів. Це навіть не спроби назвати найбільш цінних і вартісних людей, яких ми втратили власне через ці табори.

Усіх їх узяли в полон у найрізноманітніших умовах. Багато з них захищалися до останньої хвили. Вони так само боролися з советськими військами, що вступали на територію Польщі, як і з німцями. Багатьох упіймали, коли вони прокрадалися і пробивалися на південь, щоб перебратися через угорський або румунський кордон. Дуже багатьох взяли у полон, зненацька захопивши значно більшими советськими силами.

Розпорошені, вкрай виснажені, часто беззбройні польські відділи, які відступали, зіткнулися із советською армією, що вступила до Польщі. Її представники у багатьох випадках запевняли, що приходять як друзі.

Плани, які мав советський уряд на ці польські підрозділи, старанно приховували. Можливо, найбільш типовим прикладом методів, використовуваних командуванням советської армії на польській території від 17 вересня 1939 року, були перемовини, які провів у Львові заступник головнокомандувача Тимошенко зі штабом генерала Лянґнера у справі кількох тисяч польських офіцерів, які брали участь в обороні Львова. В результаті переговорів львівський гарнізон отримав гарантії, що після капітуляції міста офіцери і рядові збережуть не лише повну свободу пересування, а й матимуть змогу вирушити до Румунії чи Угорщини, щоб через ці країни дістатися до Франції і далі боротися. Угода була свідомим шахрайством з боку советської армії: більшість тих офіцерів опинилася разом із нами у Старобільську й інших таборах.

Сам я потрапив у полон 27 вересня 1939 року на кордоні львівського воєводства у Хмілику разом із двома резервними ескадронами третього полку, які без коней, майже без зброї, після кількатижневого перекидання з місця на місце, постійно відступаючи на схід, а потім петляючи зі сходу на захід, були оточені советськими танками і артилерією. Советські парламентарі займали таку саму позицію, як і парламентарі львівські. Очевидно, в них були однакові інструкції. Нас запевнили, що рядових відпустять (це зрештою зробили), а офіцерів лише довезуть до Львова і там відпустять на свободу. Сьогодні видається дикою сліпотою те, що ми відразу ж не усвідомили, про що йшлося. Адже цей удар ножем у спину виявився для більшості неочікуваним. Люди були виснажені безперервними боями або, що гірше, відступанням без боїв; зв'язок було розірвано, постійно надходили накази, справжність яких не можна було підтвердити (як той наказ не вступати в бій із советськими військами). Приголомшені відомостями про знищення і бомбардування Варшави, про те, що країну залишили президент, уряд, головнокомандувач (мій відділ довідався про це аж 27 вересня з радіо). Люди хапалися за соломинку, за тінь надії: може, справді совети, які все ж таки не зацікавлені у перемозі гітлерівської Німеччини, дозволять нам принаймні перебратися через кордон і брати участь у подальшій боротьбі, вже не в Польщі, де битва була наразі програною, а у Франції.

Тисячі політруків різними способами намагалися роздмухати в нас ту невиразну надію. А про те, що нас мали вивезти за межі Польщі, до советських таборів, не тільки жоден представник советської армії не говорив, навпаки, всі аж до самого кордону авторитетно запевняли, що про це не може бути мови.

– *Вы нам не нужны,* – повторювали нам на різні голоси.

Я пам'ятаю тільки одного наївного *бойца*, який допускав, що нас перевезуть через советський кордон, та лише на кілька днів:

– Вас вимують у бані, покажуть наш театр і відправлять назад.

Офіцерів мого відділу довгими маршами, а потім вантажівками, роззброївши, перекинули до Львова, де нас помістили у розбитих казармах 14-го полку на одну ніч.

До Львова нас довели в сутінках. На короткий час зупинилися на ринку. Ми сиділи у переповненій вантажівці, вже скількись днів неміті, не голені, без зброї. Вантажівка стояла біля фруктових яток. Один із нас хотів купити кілька яблук і запитав ціну. Коли котрась із торговок хотіла нам ті яблука продати, підбігла друга, огрядна жінка, і, обурено відіпхнувши сусідку, почала хапати великими засмаглими руками яблука і з блискучими, повними сліз очима кидати їх до автівок. Це була коротка мить, але поки боєц встиг обернутися, ми були засипані яблуками і цигарками, які нам втискали торговки і перехожі. Пам'ятаю серед них молодого єврея з портфелем, який також купив яблука і в такому поспіху кидав їх нам до автівки, що кинув разом з яблуками і свій портфель. Потім нас провезли біля Головної пошти. Вже була суцільна темрява. Нас зусібіч охороняли *бойцы*, брутально проганяючи кожного, хто хотів до нас прослизнути. Але з усіх боків уперто, не зважаючи на прокльони, образи і багнети, до нас підбігали жінки, брали записки до сімей, давали нам цигарки і навіть шоколад.

Усе, що я бачив тоді у Львові, це оті нечисленні відрухи всієї вулиці, відрухи братерства, чужості, серця до жменьки збезчещених, бо роззброєних, польських офіцерів, набитих у більшовицьку вантажівку.

Потім – Тернопіль, обвішаний червоними прапорами і транспарантами. То були дні, коли більшість українських і єврейських мас ще з ентузіазмом вітала советську армію.

Нас привезли до школи навпроти костелу; він був відчинений і переповнений. Коли нас завели до школи, в юрбі людей, що приглядалися до нас, я помітив молоденьку пару, дівчинку і хлопця, яким було не більше ніж 15 років. Зі старанно причесаним білявим волоссям, скромно, але дуже охайно вдягнуті. Стояли тихенько і дивилися на нас із незмірною увагою, з таким соромом і болем, що цих дитячих очей мені ніколи не забути.

Коли ми дощового болотистого ранку вирушали з Тернополя, до нас підбігла якась заплакана жінка, що їхала на убогому возі, й хотіла нам всунути те, що мала зі собою, – теплий коць, якийсь плащ. Окрім одного українського селянина, який дивився на нас із глибокою ненавистю і стиха кляв, я не пам'ятаю жодного ворожого жесту від української людності. З бідних, об'їдених військом хат нам часто виносили молоко і хліб.

Від Тернополя нас везли до Волочиська вантажівками, а потім погнали пішки. Дорогою ми приєдналися до колони офіцерів, між іншими також ішов генерал Плісовський, той самий, котрий 20 років тому перейшов через усю революційну Росію зі своїм ескадроном і з ним добрався до східного корпусу.

Тепер уже важко було мати ілюзії. Піша колона полонених ставала дедалі довшою, багато хто зомлівав у дорозі, однак тоді я ще не бачив, щоб когось дострілювали, був свідком лише однієї такої погрози, зрештою не виконаної. Ми йшли по шосе через розлогі стерні Східної Малопольщі з уже розбитими фігурами святих.

Так ми дійшли до кордону: міст на Збручі, по один бік – височезний дерев'яний хрест посеред хвилястих стерниць, по другий – убоге містечко.

Перше советське місто – Волочиськ. Інший світ. Знищені незугарні доми, вбогі, ніби ніколи не ремонтвані. Знаменита електрифікація, про яку стільки чули: поодинокі електричні лампочки, що блимають червоним тьмяним світлом, і профіль Сталіна з червоного неону в міському парку – ось і все.

Украї морально і фізично виснажених нас, 2000 офіцерів, набили до хлівів, куди вже було напхано більше ніж 2000 рядових.

Перша ніч за межами Польщі. Пронизливий осінній холод. Польське військо у тому хліві перетворилося на приголомшений нещастям, морально розчавлений натовп. Панувала цілковита темрява. Коли замикали всі двері, робилася неймовірна задуха, нестерпна для тих, хто сидів у глибині хліва; коли ж двері відчиняли, холод починав діймати тих, хто сидів ближче до виходу. Через те спалахували гострі суперечки в темноті: «замкніть двері», «від смороду ще ніхто не вмер», «відчиніть двері», «нема чим дихати», «бидло, певно, в хліві народилися».

Ми в потемках слухали ці сварки і суперечки, безмежно принижені. І раптом хтось затагнув: «Під Твою опіку, небесний Отче,/ Громада Твоїх дітей віддає своє життя, / Благослови їх і вбережи, / І спаси від лукавого, від злої долі».

І весь хлів почав співати цю пісню – всі як один. У співі був такий дитинний порив, переповнений вірою і слізьми, такий благальний крик в останньому рядку («Бо Ти наш щит, Боже, Отче наш») і така відрухова єдність усіх, що майже фізично відчувалося внутрішнє перетворення, яке через цю стару польську релігійну пісню відбувалося у цьому хліві в кожному. Скільки ж разів потому я чув її спів у Росії, в таборах, у війську, в Ірані чи в Іраку. Вона завжди будила в мені ніби вчорашні спогади іншого виміру, спогади пісні в таборі у Волочиську.

Нас протримали там заледве кілька днів, ми провели їх у багатогодинному очікуванні на півменашки водянистої юшки на пекучому холоді, коли наші персональні дані записували ледь письменні советські військові або чиновники. В людському натовпі я раз у раз зустрічав тих, хто відкривав мені уривки трагічної епопеї 1939 року. Несподівано зустрів там поручника Л. [Єжи Любенського] в цивільному зім'ятому і подертому одязі, який йому дав якийсь незнайомий український вчитель тоді, коли поручник прокрадався до угорського кордону. У нього була руда борода на червоному від сонця обличчі, він був подібний на жебрака, лише дуже білі руки зраджували, що поручник не завжди був жебраком. Вже після того, як капітулювало командування однієї з армій, він і кілька його друзів-офіцерів вели впродовж доби разом зі своїми відділами артилерійський бій з німецькими відділами, які наступали. Поручник розповідав мені про пораненого в око підхорунжого, який, незважаючи на це, зі своєї дрібнокаліберної гармати знищив три німецькі танки і плакав від розпачу, що через брак набоїв змушений був припинити вогонь. Потім вони йшли пішки до угорського кордону, прокрадаючись уночі серед німецьких вогнищ, і їх підтримували, годували не тільки поляки, а часто також українці. За кільканадцять кілометрів від кордону їх упіймав більшовицький патруль, і після багатьох поневірянь офіцерів доправили до тих самих Волочиськ. Була у поручнику і в його молодих товаришах така пристрасть далі вести боротьбу, впевненість, що цю війну ми мусимо виграти, що відбувся лише перший акт, така байдужість до своїх труднощів, що сама зустріч із ним збадьорювала і морально ставила на ноги.

Окрім одного, всі з цієї групи були у Старобільську і пропали.

Через кілька днів нас погнали далі. І знову очікування, незліченні години у безконечній колоні, четвірками, під низькими хмарами, що сунули у холодних сутінках, а потім у чорній похмурій ночі, очікування, коли нас доведуть до станції, а потім повантажать у вагони, повезуть у невідомому напрямку.

Потім довгі дні у вагоні. Раптово настали морози, передчасні сніги. Якщо порівняти з іншими потягами, то ми ще їхали відносно зручно, бо вагони були запломбовані, до товарняка запихали тільки 40 осіб, а впродовж шести- чи семиденної подорожі ми тричі отримали теплу страву: в Києві, у Харкові і ще на якійсь вузловій станції. Поза тим, нам давали хліб і в'ялену рибу.

Серед тих, хто їхав у моєму вагоні, був поручник Ральський, офіцер резерву восьмого полку уланів, професор Познанського університету, природознавець. З ним разом я цілий вересень пробув у запасному ескадроні восьмого полку уланів. Цей чоловік залишив дружину, донечку і до березня 1940 року нічого не знав про них. Аж у березні отримав вістку, що німці викинули дружину і дитину з мешкання в Познані, дозволивши взяти лише ручну валізку. Впродовж низки років він писав про польські трави, старанно збирав матеріали. Велика, майже закінчена праця, результат тривалих наукових досліджень, які він разом із тим провадив, там, на місці, була знищена разом з усіма матеріалами.

До вересня я поручника Ральського не знав. На перший погляд здавався якись дитячим і зовсім не військовим. Жартома ми його називали «бебе Кадум» (Bébé Cadum), бо мав обличчя дитини з популярної реклами мила «Кадум». Але саме він виявив рідкісні витримку і спокій. Мав великий авторитет серед солдатів під час трагічних тижнів вересня, і ніщо не могло вивести його з рівноваги.

Навіть під час подорожі до Старобільська, коли нас везли через засніжені українські степи, коли, перемерзли і голодні, ми не бачили, куди їдемо, Ральський з усією пристрасстю вченого приглядався до степів, до стеблинок трав, що стирчали з-під снігу. Цей найкращий поляк, найніжніший чоловік і батько признався мені тоді, ніби з певним соромом: трави викликають у нього таке зацікавлення, що він у стані не тільки відірватися від реальності, а ще й відчувати глибоку радість, дивлячись на незнані степи, які завжди мріяв пізнати.

Ще у вересні, коли ми мусили сходити з дороги, бо німецькі літаки обстрілювали нас із кулеметів, Ральський розповідав мені дивні історії про бур'яни, насіння яких із Канади дісталось до Європи і буйно розросталося на полі, на якому ми ховалися від літаків.

У Старобільську поручник почав писати книжку про луки та ліси і ще у квітні 1940 року, за кілька днів до того, як його вивезли у невідомому напрямку, із променистим обличчям показував мені листки і травинки, які починали рости у таборі, розповідав мені про їх властивості.

Коли цей вчений, надзвичайно добрий і великодушний чоловік, отримав разом з іншими кулю в потилицю, то, напевно, до останньої хвили зберіг ту саму тиху рівновагу духу, яка ні на мить не покинула його впродовж важкої зими, яку ми провели разом.

*

До Старобільська нас довели на початку жовтня. Вже лежав густий сніг. Нас оточили сторожовими псами і вели по розмоклому снігу вбогими вулицями, між

міськими будинками, бідними, критими соломою глиняними хатами. Якийсь хлопець вискочив, дав нам швидко кавун і втік. Крізь замкнені вікна за нами спостерігали чоловіки й жінки, уважні, співчутливі. Пригадую собі змарніле обличчя однієї з них – сивої, дуже сумної. Вона дивилася на нас крізь окуляри розумними зажуреними очима. Потім я довідався, що власне до Старобільська було заслано багато російської інтелігенції з великих міст *на поселение*.

Більшість прибулих помістили у колишніх монастирських будівлях на території майбутнього табору, а частину, яку не вдалося туди впхати (я був серед них), – в якійсь установі чи в'язниці в центрі міста.

Нас, кількасот, тримали там на оточеному мурами подвір'ї, в чотирьох маленьких коморах і у великій возовні, в якій стояли дивні старі брички, а вся підлога була засипана клаптями брудних паперів, книжок, журналів з якоїсь знищеної бібліотеки. В одній зі стін возовні була велика, вибита кулями яма на висоті голови людини, яка стоїть. Нам розказували, що власне там 1917 року розстрілювали буржуїв. Подібну вистріляну яму я бачив у мурі, що оточував старобільський монастир. Кажуть, там розстрілювали черниць із тамтешнього жіночого монастиря. Ті папери, розсипані на підлозі возовні, стали для нас просто порятунком, бо вночі брався мороз і спати було тяжко. З товаришами із полку ми навчилися вкладатися за спеціальною системою, так щільно один біля одного, що коца могло вистачити на трьох. А на той коць ми ще сипали папери, які нас захищали від морозу. І все ж я не міг витримати того холоду і протиснувся до однієї з набитих комор, де на томість нас жерли воші й де було так тісно, що, сидючи скуленим, неможливо було ворухнутися, але де принаймні було тепло.

Там я зустрів старого лікаря з Варшави, доктора Кемпнера. Я був із ним побіжно знайомий із «Землянської», радше знав його як невтомного жартуна. Доктор походив з відомої асимільованої єврейської сім'ї і хвалився, що в помешканні його бабусі у Варшаві відбулося останнє засідання повстанського національного уряду в 1863 році. Його батько відігравав важливу роль у позитивістському русі і редагував спільно зі Свентоховським часопис. Сам він, лікар одного з варшавських шпиталів, був об'єктом постійних махінацій низки молодих літераторів і художників. Коли хтось не мав кількох злотих, то позичав у доктора, і він щирсердо витягав із гаманця останні монети.

Сьогодні я зустрів Кемпнера в тій коморі у Старобільську. Його мобілізували разом з іншими лікарями. Останнім місцем його практики був Тернопіль, і звідти доктора перевели до Старобільська. Похмурий, з великим носом і посивілою розкошланою чуприною, він сидів скулений, підібгавши дуже худі ноги, і нагадував старого хворого крука. З величезною апатією зносив усі ці умови. Перших п'ять советських рублів, які в мене були, я отримав від Кемпнера: з Тернополя він вивіз кільканадцять рублів і роздавав їх за давнім звичаєм із «Землянської».

Через якийсь тиждень мене перекинули до відповідного табору. На території завбільшки приблизно 10–15 гектарів стояла велика церква з обламаними хрестами, уживана як комора для пшениці. Під час нашої присутності до тієї церкви з усієї околиці звозили сотні возів пшениці, а протягом зими цілий запас вивезли, як нам тоді казали, до Німеччини. Була і друга церква, менша, заповнена аж до вершка багатоповхровими нарами і напхана в'язнями. Окрім того, була низка старих

монастирських будівель, де тисячі полонених, яких тимчасово розмістили у Старобільську, жили і спали на голій землі, на нарах, у коридорах, усюди.

Тільки в кінці жовтня звідти вивезли 5000 рядових, залишивши офіцерів, кількадесятьох підхорунжих, а також кількадесятьох цивільних.

Тієї передчасно сніжної і морозної осені сюди було зігнано тисячі обірваних і завошивлених людей. Спочатку не було й мови, щоби всі могли жити під дахом. У тому ж Старобільську поставили намети.

Упродовж перших тижнів не було організовано елементарного: ані лазень, ані дезінсекції, ані достатнього харчування.

Зате всюди на подвір'ях і навіть у лазні встановили жахливі радіогучномовці. Й вони від ранку до ночі верещали, хрипіли, як і по цілій Росії, пропагандистські антипольські «побреженьки», перемежовувані... Шопеном. (Навіть через безнадійне радіо раптовий уривок етюд, ноктюрна чи сонати захоплював і зворушував.)

Однієї міської лазні було замало тисячам людей. Одяг прожарювали, щоби знищити вошей, але температура була недостатньою, тож повертався він неодноразово з більшою кількістю паразитів. Пам'ятаю товаришів, які благали, щоби їм дозволили протиснутися під нари, бо це було ще єдине вільне місце, інакше вони були би змушені ночувати на холоді.

Увесь цей натовп пронизував розпач і гнітило приниження. Кожен спочатку відчував себе самотнім і замкнутим у своєму болі. Адже ми в той час майже нічого не знали, окрім пронизливих чуток про цілковите знищення Варшави, де у багато кого з нас залишилися сім'ї, про сотні спалених міст і сіл. Ми чули тільки щоденні незліченні наклепи на Польщу, кпини з польського війська, якими нас годувало радіо.

Найближчі товариські зв'язки підтримували з тими, з ким провели найважчі тижні вересня. Але це, зрозуміло, мало цікавило наших володарів. Нас свідомо роз'єднували, отож щоразу перекидали деінде. У возовні я залишив на декілька тижнів усіх товаришів з восьмого полку. Поручника Радлінського, твердого і розумного професійного офіцера, який у вересні серед нас, офіцерів резерву, був єдиним у підрозділі військовим фахівцем, хто справді воював. Іще був поручник Ральський, про якого я згадував, поручник Бурщинський, котрий потім, можливо, найтяжче з нас усіх зносив табір і підхопив дуже відому в таборах хворобу, яка декотрими оволодівала, як наркотична залежність: він слухав і розносив найбільш фантастичні, оптимістичні вістки. Коли ми намагалися доводити йому нереальність тих вісток, поручник не раз ображався і сердився, як дитина. Але цей фізично могутній, повний сил та енергії чоловік буквально задихався на таборових нарах. Також залишив я у возовні молоденького підпоручника Шеффера, ентузіаста Гдині, де він впродовж останніх років працював. У найгірші дні вересня Шеффер планував, як ми відбудуємо Гдиню, і не втрачав оптимізму. Жоден з них пізніше не віднайшовся.

Вирваний з цієї жменьки, з якою я зжився, переведений до великого табору, я спочатку жив у великому цегляному червоному будинку, в залі з кількадесятьма капітанами. Я був «зіпсований» останніми передвоєнними роками, впродовж яких мені вдалося створити собі такі умови праці, коли більшу частину дня я проводив у цілковитій самотності, а решту часу – з кількома найближчими людьми.

Спочатку це життя постійно в натовпі, коли людина ані хвилинки не була сама, і коли в очі кидалися передовсім найслабші та найбрутальніші характери, було

непростим моральним досвідом. Брак самотності для мене став значно важчим тягарем, ніж бруд, голод і воші. Насамперед привертали увагу анархія, моральний занепад ще недавно задоволених собою, впевнених людей. Ніби разом із вошами і лахміттям, разом із заміною елегантних мундирів на забруднені і пом'яті або на советські куфайки не один із них сам перетворився на ганчірку.

Ті ранки у капітанській залі, де людина прокидалася від сварок і взаємних образ, які вибухали ні з того ні з сього. Пригадую, що в той час, у перші тижні Старобільська, вперто щоранку в моїй голові вертівся двовірш, який я скеровував у цілком іншому, ніж Красінський, напрямку: «І чути здалеку тих дияволів виття, / Що землю мою в кайдани скували».

Власне у початковий період ми бачили цілу низку гірких сцен: бійку двох старших офіцерів, які один одного товкли і тягали за бороди, змагаючись за те, хто перший наллє собі відро води з обледенілої криниці, сутички та словесні образи в неймовірно довгій черзі, в якій декотрі годинами очікували на морозі чи в болоті перед крамничкою, де можна було дістати кілька цукерок, трохи тютюну, а інколи навіть булку.

Але мої перші враження і похмурі висновки були поверховими. Лише отямившись, серед кількох тисяч осіб я почав помічати людські обличчя, стражденні, тихі. У натовпі, який у перші дні ходив як одурілий і приголомшений власним нещастям, я знаходив знайомі обличчя, обличчя людей, які знали моїх близьких, а потім знайомився зі щоразу новими приятелями, які ставали друзями. Щойно тоді я зрозумів, що ті, кому нещастя відібрало людську подобу, котрі втратили гідність і всю енергію використовували тільки на виборювання собі кращої страви чи трохи теплішого кута, – це була галаслива невеличка жменька, яку хутко поставили на місце і в якій навели лад люди з твердими характерами.

Уже тоді я бачив серед натовпу зосереджену і тиху постать майора Адама Солтана. Він походжав серед нас завжди старанно поголений, підперезаний ремнем, з нерозлучним поручником Грохольським, сином сестри, високим блондином, який був його ад'ютантом, і ротмістром Кучинським.

Цей останній найшвидше з нас усіх зміг, забувши про себе, перейнятися долею своїх товаришів. Від початку доброзичливо, навіть із гумором намагався всіх нас згуртувати і здружити. Високий, худий, із вузьким довгастим обличчям, гарними темними очима і маленькою чорною борідкою, він був офіцером кавалерії. Паралельно з професійною службою у війську закінчив архітектурний факультет у Варшаві, залишив там молоду дружину, а під час кампанії 1939 року відзначився як чудовий бойовий офіцер. Був одним із перших, кого ще восени вивезли в невідомому напрямку. Ми тоді мали ілюзії, що його вислали до Туреччини, бо він був онуком одного з організаторів турецької армії, польського емігранта. По дідові мав подвійне польсько-турецьке прізвище і навіть високий турецький титул. На цій підставі надіслав подання до турецького посольства в Москві з проханням, щоб його передали Туреччині. Вивезли Кучинського відразу ж після пам'ятного 11 листопада, про яке я ще писатиму. Йому, зрозуміло, закинули, що він брав участь в організації того свята, а також таборової «Братньої допомоги». Однак приводом було, очевидно, те, що ротмістр намагався зв'язатися з Туреччиною. Від листопада 1939 року пропав без сліду.

Ще один із тяжких спогадів зі Старобільська – слухання радіо. Ми постійно очікували сенсаційних новин. Згідно із фантастичними чутками, французи кинули кілька танкових дивізій вглиб Німеччини, зайняли Мюнхен, а совети приховують ці дані, щоб не дратувати гітлерівських союзників, але советське радіо передавало новини тільки про дрібні сутички на польсько-французькому фронті.

Ми слухали радіо почергово, я – о 23 годині. Гучномовець був встановлений на телеграфному стовпі під церквою, під тьмяною електричною лампочкою, яка, блимаючи, червоно освітлювала чорні калюжі чи сніг. У тому червоному слабому світлі, в пронизливому холоді день у день я слухав малозначні вісті про французький фронт і довгі звіти про окуповані терени Польщі, брехливі звістки, лайку, розповіді про те, що польські пани *на лакированих каблуках* пили кров бідного народу, що завоювання советськими військами польських кресів було героїзмом і що це може зрівнятися хіба що з кампанією Суворова, що все населення за польської влади вмирало з голоду. А тут, у Старобільську, маршируючи вулицею до лазні чи зі станції, ми дивилися на невимовно виснажені обличчя мешканців і знали, що навіть наш кепський табірний харч був іще чудовим проти того, що їдять вони. Ті люди найрізноманітнішими таємними способами намагалися від нас, із табору видобути все, що було їстівним, а передовсім хліб, якого так бракувало у цьому пшеничному краї.

Усі здорові, незалежно від звання, мали ходити «на роботу» (полковники і полонені з вищим званням були розміщені в окремій будівлі за дротяною огорожею табору і не могли контактувати з нами). Та зима була винятково важкою, мороз у Старобільську сягав 35 градусів. Незалежно від погоди полонені носили великі дерев'яні колоди на станції, розвантажували і завантажували товарні вагони. Я був у привілейованому становищі. Лікар визнав, що в мене хворі легені, тож я виконував лише внутрішні роботи: мив відра з-під юшки й підлоги, чистив картоплю або носив ящики і мішки.

Майже відразу після приїзду до Старобільська самочинно почали організовуватися, спочатку явно, а коли їх почали забороняти, підпільно, лекційні гуртки. Серед перших, хто там доповідав, був поручник Еверт, сьогодні він у Польській Армії. Його лекції, просякнуті гарячим оптимізмом, збирали багато слухачів. Через це поручника дуже швидко перевезли до в'язниці в Москві, а після укладення польсько-советської угоди випустили.

Одним із перших був також майор Солтан, про якого я вже згадував, кадровий офіцер, викладач історії воєн в Грудзьонці, який як начальник штабу генерала Андерса під час вересневої кампанії, безперервно борючись і кілька разів б'ючи німецькі війська, а потім прориваючись через советські війська, перетнув цілу Польщу – від Млави до угорського кордону. Ніхто серед нас не міг говорити про вересневу кампанію з таким авторитетом і серйозністю, як він. У тому, що майор розповідав, не було й сліду вигадки чи занадто бездумного оптимізму, але власне тому ніщо так не «випрямляло» старобільських полонених, як його лекції, в яких майор Солтан висвітлював не тільки недоліки і помилки нашої вересневої кампанії, про які говорилося безперервно з пристрасною гіркотою в перші тижні після катастрофи, а й героїзм командирів і солдатів у цій нерівній вересневій боротьбі. Я знав його ще у 1920 році як підпоручника першого полку уланів, коли у битві під Жовтанцями, командуючи

кулеметним взводом, він отримав «Virtuti Militari»*. Обидвох його дідів росіяни за-
слали на Сибір, мати народилася на Байкалі.

Це один із чоловіків, про якого я думаю, коли шукаю серед моїх знайомих ко-
гось із рисами вождя. Ататюрк сказав, що для того, аби бути командиром, треба
мати серце з мармуру, дар передбачення і здатність блискавично ухвалювати рі-
шення. Солтана характеризували власне вміння блискавично ухвалювати рішення,
навіть щодо дрібних речей, здатність до абстрактного мислення, котре негайно кри-
сталізувалося в активну діяльність, готовність брати на себе відповідальність, при
цьому зовсім не думаючи про себе, цілковита відданість справі не тільки тому, що
так треба, а й тому, що був людиною, справді повністю поглинутою тією справою.

У тяжкі перші тижні майор Солтан проявив спокій, рівновагу і такий скромний,
без лозунгів гарт, що всі до нього близькі, а навіть ті, хто його майже не знав, зіткнув-
шись із цим чоловіком, черпали силу. Він не мав ніяких, справді ніяких вождівських
амбіцій, які, на жаль, такі часті у людей найменше покликаних. І, може, саме тому
всіх нас так захоплював і стільки нас навчив. Майор використовував вільний час у та-
борі, щоб з усіма нами говорити про політичні і суспільні справи Польщі, щоб кожну
проблему наново опрацювати й обміркувати, надзвичайно ретельно і добровіль-
но. У 1926 році він боровся проти Пілсудського. А водночас був ентузіастом творів
Маршала, які всі читав і ґрунтовно знав. Умів мислити об'єктивно і безпристрасно,
суворо судив не тільки противників, а якраз і політично близьких до нього людей.
Невтомно вчився і використовував для цього всіх і все, розширював свій світогляд,
перемагав упередження і кривди середовища чи класу. І вже тоді, відразу ж піс-
ля катастрофи, вчив нас думати, не керуючись поглядами тієї чи іншої колишньої
партії, а крізь призму нової польської дійсності, яка в майбутньому очікуватиме нас
на Батьківщині. Тоді будуть змушені працювати разом люди, можливо, ще вчора
посварені, приналежні до різних партій чи угруповань, всі, для кого добро Польщі
буде справді найвищою ціллю.

Майор Солтан був глибоко релігійним. І та тиха, майже прихована релігійність,
якої нікому не нав'язував, ніби освітлювала всю його постать. Він розповідав мені
про свою сестру, черницю, яка вже кільканадцять років працювала в найдикіших
китайських провінціях і лепрозоріях Індокитаю. Сам же не уявляв собі життя за ме-
жами Польщі.

– Усе моє життя пройшло між Бродами і Грудзьонцем, – весело казав.

Не зносив патетичних слів і сам ніколи їх не говорив, але я пам'ятаю, що колись
розповідав йому про знайомого, який, виїхавши з Польщі, більше не повернувся до
неї. Адам Солтан жахнувся:

– Не розумію, – сказав він, – я, якби міг, то з краю світа до Польщі на колінах
повернувся б.

Залишив у Польщі дружину і двох донечок.

Вже у Грязовці я отримував від них сповнені неспокою запити про його долю,
адже від квітня 1940 року вони не мали від Адама жодних звісток.

Формально між бараками не можна було контактувати, але ніхто не зважав на
цю заборону. Впродовж усієї зими я вечорами ходив до салону майора Солтана, де

---

* «Virtuti Militari» – орден «За військову доблесть», найвища військова нагорода Польщі. – Прим. пер.

було краще світло, на спільне читання рідкісних книжок, виловлених із таборового моря.

Читав завжди Солтан, починаючи від «Трилогії» (два комплекти потрапили до табору, і їх, зрозуміло, «зачитували») й аж до Керрола в польському перекладі.

До «Трилогії» Солтан мав дитинну пристрасть, знав її напам'ять.

– Коли я читаю про Скшетуського, Кміциця, – якимось признавався він мені напів-пошепки після такого читання вголос, лежачи нерухомо долілиць і притуливши обличчя до блаженної подушки, – то мрію про якесь шаленство, ну... про кінну атаку, наприклад, в якій я мав би загинути.

Цими спільними вечорами – читанням, дискусіями – всі учасники тішилися цілий день. Майор Рудницький, завжди енергійний, навіть веселий всупереч усьому, отець Александрович і низка інших колег, прізвищ яких я не пам'ятаю, хоча їхні обличчя стільки разів малював у ті вечори, – їхня сердечна дружба закарбувалася у моєму серці.

Ніхто з учасників тих наших старобільських вечорів, окрім мене, не віднайшовся.

Солтан також пропав, хоча від першої хвили після виходу на волю його наполегливо, у найвищих посадовців советської ієрархії шукав безпосередній командир і товариш – генерал Андерс.

Хотів би поруч із Солтаном згадати Томаша Хенцінського як тип людини, полярно протилежної Солтанові. Правник-офіцер, закінчив Школу політичних наук у Варшаві, працював у Сілезькому воєводстві, потім у Малопольщі у нафтовому промислі. Походив із Жидачева. Трохи львівський баяр, вибуховий, невимовно енергійний, він мав у Старобільську десятки прихильників і приятелів з найрізноманітніших таборів і середовищ. Усіх пристрасно навертав у свою віру, а вірою цією була федерація народів від Скандинавії до Греції. Він тоді вірив, що власне ця ідея після війни мусить перемогти. Використовував кожен привід, щоб нав'язувати друзям цю ідею. Хенцінський умів так запалитися в дискусії, що після бурхливої розмови, коли йому не вдавалося переконати скептика, який ще й щось ущипливе сказав, повертався на свої нари і плакав од злості. При цьому то була не виключно сконструйована в мозку концепція, а пристрасть.

Кілька років до того, коли Хенцінський іще був бідним студентом у Варшаві, він так перейнявся повинню в Болгарії, що пішов до болгарського посольства і передав туди п'ять злотих жертвам повені, чим здивував посла. Справи кожного народу від Скандинавії до Греції його справді хвилювали, наче власні. Він мав десятки аргументів, національних, економічних, щоб прихилити людей до своєї ідеї. Буквально електризував тими справами товаришів, які ще недавно і гадки не мали сягнути думкою за межі Польщі. А водночас був найкращим товаришем, готовим без роздумів віддати останній краєць хліба чи останню дрібку цукру, був прекрасним шахістом і веселим друзякою, отож на його нарах завжди було стовпище. І, здається, жоден зі знаних мені старобільців не мав такого дару сердечної дружби.

Про закордонну політику Польщі він говорив пристрасно і з великим чуттям як про справу, котрою вже роками цікавився і в якій хотів мати голос у майбутньому. Політичні статті він писав на клаптях паперу і вперто твердив, що ще 1940 року гайне до Стамбула, напише там книжку про федерацію, а потім поїде до Франції на фронт.

Як же ж сьогодні нам був би потрібний цей фанатик Міжмор'я.

Томаш не раз нарікав, що нам занадто зручно у Старобільську.

– Ніхто нас не б'є, ми не мусимо возити ніяких тачок, не працюємо у шахті, це погано, соромно так жити.

Не раз сказане Хенцінським спадало мені на гадку, коли я розмовляв із сотнями людей, які прибували до армії з шахт Воркути чи Караганди, зі сніжних просторів околиць Магадана чи Норильська. Сьогодні лиш єдина надія, яка нам залишається, що ще кілька чи кільканадцять пропалих старобільців якимось чудом уцілили, тягаючи тачки в одній з тих шахт.

Як же відрізнявся від Хенцінського поручник Скварчинський, кремезний, в окулярах, врівноважений, вельми холодний і стриманий з товаришами. Я був майже його сусідом по нарах. Львів'янин, один із редакторів найцікавішого у Польщі молодіжного часопису «Бунт молодих», потім «Політики», великий знавець науково-політичних матерій, економіст. Від першої хвилі почав організовувати в таборі економістів, котрі без книжок, голодні, в тісноті далі провадили свою працю, вели дискусії і складали економічно-політичні плани.

Бачу його під тією самою стінкою, де колись розстрілювали черниць, серед мертвих яблунь, у промінні весняного сонця. З шиєю, обмотаною брунатним шарфіком, який прислала дружина, в темно-синій «фуфайці», він чогось навчав і щось пояснював своїм постійним співдиспутантам – молоденькому Шефферові з Гдині і Кжижановському, симпатичному дідичеві з Келеччини.*

Одна особиста справа невтомно гризла Скварчинського, хоча він намагався від нас це приховати: думка про дружину і чарівну донечку, з фотографією якої він не розставався. По ньому теж слід пропав.

Уже 1942 року в Туркестані я читав розпачливий лист від його дружини з Семипалатинська, який вона написала, розшукуючи чоловіка. Перед самим народженням дитини разом із донечкою і батьками Скварчинського вивезена вглиб Росії, в жахливих, як звично, умовах і в період найважчих морозів через два тижні після прибуття народила в «посьолку» дитину, яка померла. Старий батько Скварчинського там також помер.

Серед численних товаришів, з якими я підтримував близькі стосунки, хотів би згадати ще кількох. Передовсім Зигмунта Мітеру. Це був єдиний поляк, який, маючи рокфеллерівську стипендію, захистив докторат із гірничих бурових наук в Америці. Один з його братів загинув іще хлопцем у Легіонах. Другий, художник, редактор «Голосу пластиків», мабуть, найбільш невгамовний і відданий організатор мистецького життя в Польщі, помер перед самою війною. Зигмунт Мітера був єдиним фахівцем своєї справи такого масштабу в Польщі. Бомба з літака доценту знищила його львівське мешкання, де був рукопис наукової праці, над якою Зигмунт працював низку років. Написана вона була в Америці. Про роки навчання, про своїх американських товаришів і професорів він нам завжди розповідав з ентузіазмом. Тієї ж осені 1939 року мав розпочати свої лекції як доцент у Краківській гірничій академії.

---

* Навесні 1941 року до мене писала сестра з Грязовця: «Чи ти нічого не чув про Владзімежа Кжижановського з Цудзиновиць? 80-літня мати проводить дні у молитвах, уже рік від нього нічого немає».

Ми жартома називали його «гондольєром», бо його заняттям у таборі було багатогодинне «веслування» величезним ополоником у каструлі, де для нас готувалася юшка. Мітера мав у таборі невичерпні сили і гумор. Він помагав нам усім, читав лекції з геології і гарно співав, коли ми збиралися разом вечорами.

Цей чоловік з рідкісними серцем і розумом пропав разом з іншими тоді, коли по стількох роках праці розраховував, що нарешті зможе дати свої знання Польщі.

Серед лікарів я хотів би згадати доктора Дадея. Відомий закопанський педіатр, він багато років керував великим закладом для найбідніших дітей-туберкульозників на Бистрому під опікою Ягеллонського університету.

За кілька років до війни один советський професор, проїжджаючи через Закопане, відвідав той шпиталь і, записуючись до шпитальної книги, дописав речення: «Я хотів би увесь госпіталь з усім персоналом перевезти до советської Росії».

У 1931 році я привіз до Закопаного одного з видатних істориків сучасної Франції – Даниеля Галеві. Ми також відвідали той шпиталь. Після того Галеві сказав мені:

– Якби в советській Росії був такий шпиталь, ми всі про нього би знали. Чому ми так мало знаємо про те, чого ви досягли?

Доктора Дадея, що був душею того закладу, мобілізували, і кілька тижнів, ще у жовтні, він практикував у Тернополі як військовий лікар, вже під час окупації цього міста советськими військами. Одного разу йому і його колегам наказали зібратися, пояснюючи це потребою записати точні реєстраційні дані, і всіх їх, у чому були, забрали на станцію і вислали до Старобільська.

Усі вони також пропали.

Пригадую епізод, який мені розповідав доктор Дадей у Старобільську. Після вересневої катастрофи він якось ішов вулицями Тернополя пригнічений. Підійшов до нього незнайомий дуже старий єврей і сказав:

– Пане докторе, чому Ви такі сумні? Такий край, що дав Міцкевича і Шопена, не може загинути.

Він не раз зворушено згадував мені ці прості слова розради від незнайомця. Доктор Дадей, людина західна аж до кісток, найважче зносив советсько-російський світ, бруд, безлад, погорду і вищість, які щодо нас демонстрував перший-ліпший советський *боец*.

Сумний, розчарований, на десять років постарілий, з мішками під очима і новими зморшками від очей до скронь, годинами бездіяльно сидів цей польський «буржуй», котрий у Польщі вигадував сто причин, щоб не брати від пацієнта грошей, і хвилинки не міг провести без напруженої праці. Тепер, годований моралями наївних політруків і допитуваний дурними і хитрими суддями, він з трудом зносив ці умови існування.

У таборі був також його шваґер, капітан Гофман. Кадровий офіцер, закінчив політехніку в Бельгії, працював кілька років у Швеції, був заручений зі шведкою. Повернувся до Польщі як один із небагатьох фахівців-експертів зенітної артилерії. Він розповідав мені, як ще кілька місяців перед війною завод, який виготовляв це устаткування, відвідав англійський генерал. Закуповував гармати для англійської армії. Цей генерал говорив Гофманові, що був у Польщі 1920 року і тоді ніколи не припускав, що за тих неповних 20 років ця знищена країна буде постачати англійській армії таке високоякісне військове обладнання.

Гофман, можливо, найфлегматичніше зі всіх товаришів переносив неволю. Він твердив: на те стаєш солдатом, щоб зносити долю без нарікань. Приглядався до «клік», які формувалися в залах через конкуренцію, погорду однієї зали до іншої чи навіть одних нар до інших. Твердив, що власне тут треба робити соціологічні дослідження, тут можна спостерігати процеси виникнення всіляких колективних, національних чи партійних почуттів.

Серед нас було багато священиків. Між ними отець Александрович. Пройшов також усю вересневу кампанію як військовий капелан, був відомим на Віленщині проповідником. Жив у тій самій кімнаті, що й майор Солтан. Він припадав на поранену ногу, ходив із ціпком, запустив довгу бороду. І знову ж у той перший, найтяжчий період завдяки цьому чоловікові, завдяки його доброті і сердечності ми мали розраду і духовну допомогу. З ним пов'язаний спогад про перше богослужіння, самовільно організоване 11 листопада. На цьому богослужінні в брудному, переповненому полоненими коридорі червоної «будівлі майорів» отець Александрович з латинського Бreviарія перекладав польською текст Євангелія про дівчинку, яку воскресив Христос, про старшого синагоги, який припав до Ісусових ніг і став благодати Його завітати до дому його, кажучи: «Дочка моя вмирає, піди, поклади на неї руки, щоб вона уздоровилась і жива зосталась». А коли принесено вістку, що дочка вмерла, Христос сказав, щоб батько не боявся, лише вірив. І пішов Христос до його дому, «і Він бачить метушню та людей, що плакали та голосили. А ввійшовши, сказав Він до них: “Чого ви метушитеся та плачете? Не вмерло дівча, але спить”. І вони насміхалися з Нього... І взяв Він за руку дівча та й промовив до нього: “Таліта кумі!”, що значить: “Дівчатко, кажу тобі: встань!” І в ту мить підвелось й ходило дівча... І всі зараз жахнулися з дива великого...»

Це Євангеліє, яке знали всі, слухали тепер так, ніби вперше, і плакали в скрусі, бо їхня віра така слабка, бо були хвилі, коли сумнівалися, що «не вмерло дівча, але спить».

Отцеві Александровичу не пробачили ролі, яку він короткий час, протягом перших трьох місяців, відігравав у нашому таборі. За кілька днів до Надвечір'я Різдва його раптово вивезли вночі разом із суперінтендантом Потоцьким, а також із рабином Польської Армії Штейнбергом. Усі троє пропали.

Знаємо про них тільки те, що після кількох тижнів ув'язнення у Москві їх тримали в окремій вежі в Козельську, а потім вивезли в невідомому напрямку. Для цих душпастирів не було людей різних протидіючих віровизнань. Були нещасні, яким треба було надавати духовну допомогу.

Коли вночі забирали отця Александровича, мені розповідали, що він боявся, був дуже блідий. Енкаведисти брутально його підганяли, щоб він швидко виходив з кімнати, отець зволікав, ніби відчував, що вже ніколи не побачить товаришів, з якими прожив ці три місяці і до яких прив'язався, як до братів.

Комендантом найбільшої старобільської зали був тихий, із хворими легенями поручник Кволек, високий, дуже худий, з лагідним поглядом з-за окулярів і темною бородою. Кволек був комендантом будівлі, давніше – меншої церкви, зведеної при головній, великій святині. Та церква була заповнена аж по склепіння, забудована кількома поверхами нар. Вони були поставлені так щільно, що здавалося, ніби люди живуть на смердючих скринях, покладених одна на одну. Не можу собі пробачити, що не маю ні одного ескізу тих дивних джунглів із нар.

Там жив «гондольєр» Мітера, там під самим склепінням жила завжди весела група учнів Варшавської академії, там, дряпаючись із нар на нари, я знайшов у руках незнайомого товариша грубий том антології французької поезії, перекладеної польською.

Коли настало 11 листопада і всупереч забороні його святкували у всіх бараках, найкраще це було в «Шанхаї» («Шанхаєм», або «цирком», називали цю заповнену нарами церкву). Один із товаришів декламував «*Лист із Сибіру*» Ор-Ота, який у тих умовах справив несамовите враження, бо справді здався написаним для нас. Там також декламували Міцкевича і навіть «*Кармазинову поему*» Лехоня. Кволек не тільки організував урочисту академію, а й зробив гірший злочин: він повісив на видному місці збитий із дощок великий чорний хрест. Це вже справді було занадто. Поручника Кволека, тоді вже хворого, але рішучого, вивезли відразу ж після 11 листопада.

Аж в Іраку я довідався, що він помер 1941 року в одній із шахт на Далекій Півночі, залишивши лист до дружини, який зберегли його товариші.

Не можу тут не згадати підпоручника Півовара, лівацького поета, який також був із нами в Старобільську. Я знав його з Кракова, з «Газети артистів» (він був одним із її редакторів), фанатичного прихильника Аполлінера, ентузіаста сучасного малярства, учня Пейпера і Пшибося. Перед самою війною він видав свій найкращий том поезій – «*Щовечора*». Півовар також потрапив до Старобільська.

З того часу я вожу з собою «книжечку», врятовану попри численні ревізії. Рожева обкладинка з бездарно надрукованим чорним моряком і з написом «*Краснофлотец – курительная бумага – союзкультторг*», а всередині було кільканадцять листків цигаркового паперу, на яких каліграфічним почерком Півовара виписані його вірші з табору.

Я делікатно перегортаю прозорі сторіночки із напівстертим письмом: «На полях руді латки осені і крові, / Співанко, промини, співанко, забудь! / Залишімося в тих днях, перетворених на руїни, / Коли дозрівало серце, / Коли в ті дні / Стільки зростало велетенської любові...» Так починається перший вірш – «*З дороги*». Перегортаю кілька листочків-сторінок: «...коли конало серце підрозділу / і ворог з хмар нас бив вогнем, / нам, вплутаним у клубовиння доріг, / не війна виростала, а Вітчизна. / Вітчизна, яка йде звідусіль / заводською дорогою, сільським путівцем, / і смерть тут мала, життя велике, / і понад кожне небо свобода...»

Він читає мені цей вірш в сутінках, стоячи в мокрому снігу на порозі задимленого переповненого бараку, в період, коли ми були ще дуже далеко від спроможності передавати наші переживання.

Скільки планів, скільки живих молодих проектів мав у голові цей низький рудий хлопець. Ми дебатували про майбутні мистецькі та поетичні видавництва у Польщі, про велику монографію Аполлінера, з якого Півовар хотів зробити нового польського Конрада. Про таємниче польське походження, не відоме нікому з дослідників і шанувальників Аполлінера, підпоручник випадково довідався від свого родича Костровіцького, землевласника з кресів, власне там, у Старобільську.

Підпоручник прочитав низку лекцій, знайшов навіть декламаторів, які найменш популярними, найцікавішими авангардистськими поезіями намагалися захопити слухачів. До останньої миті Півовар був таким самим товариським, завжди готовим

до гострої дискусії, ентузіастом поезії, «червоним поляком», зануреним не у спогади, а у майбутнє.

Дуже швидко після прибуття до табору я захворів на легені. Зі 40-градусною гарячкою, плюючи кров'ю, я добрався до амбулаторії. Мені розповідали, як казку, що там є ванна, що можна викупатися. Мене справді завели до кімнатки з ванною. Однак та ванна була дірватою, а в ній стояла миска з ледь теплою водою. Це було все. А проте я отримав чисту сорочку. І, коли мене поклали в маленькій кімнатці з п'ятьма людьми, хворими на сухоти, здавалося, що я майже у раю.

Лікували нас товариші, польські лікарі, й одна молода більшовицька лікарка, турботлива, інтелігентна, яку пацієнти згадують із вдячністю.

Дивно це звучить, але мушу визнати, що ті три чи чотири тижні, проведені у шпиталі, я зараховую до майже щасливих.

Спочатку висока гарячка давала мені ейфорію спогадів, постійного спілкування з тими, кого я залишив на Батьківщині. Я зробив підсумок свого життя, яке мені здавалося закінченим, і з серцем, переповненим вдячністю і ніжністю до близьких, про яких тоді я навіть не знав, чи вони пропали, чи загинули, жив у світлі дорогих спогадів. Ті дні були для мене запереченням так часто цитованих слів Данте: «*Nessum maggior dolore che ricordarsi del tempo felice nella miseria*»*.

Після постійного надмірного нервового напруження, після днів поневір'яння і життя в густому завошивленому натовпі людей я міг нерухомо лежати в чистій сорочці у кімнатці, де нас було п'ятеро, а не сто. Це також дуже впливало на той «щасливий» стан.

Згодом гарячка почала спадати, поверталися сили. Тоді я вирішив рятуватися від розумового іржавіння: намагався вечорами, коли товариші вже спали, писати з пам'яті історію малярства від Давида до наших часів. Дрібненько списаний олівцем зшиток (окрім газет, там не було ніякого паперу) моєї історії я довів заледве до школи Фонтенбло чи Курбе і загубив у закладині між Старобільськом і Грязовцем, та мені він придився, бо праця над ним багато мені пригадала.

Розумова праця без книжок, без нотаток дає цілковито інший досвід, аніж праця в нормальних умовах. Значно сильніше діє те, що Пруст називає «мимовільною пам'яттю» і в чому він бачить єдине суттєве джерело будь-якої літературної творчості. За деякий час на поверхню впливають факти, деталі, про які й гадки не було, що вони залишаться десь у сувоях мозку, «збережені на складі». При цьому оті спогади, які неначе вирости з підсвідомості, стають більш переплавленими, пов'язаними органічно і більш особистими.

Я лежав на вузенькому ліжку обік хворого, який постійно мав 39 градусів гарячки. У нього був галопуючий туберкульоз у дуже гострій формі. Це був майор Клопотовський. У минулій війні він бився у польських сибірських відділах. Знав увесь Сибір і повернувся до Польщі через Японію та Індію. Мав орден «*Virtuti Militari*» за 1920 рік.

Небагато я знав людей, котрі так цікаво, так просто розповідали про своє життя. Здавалося, що цей виснажений, уже такий близький до смерті чоловік мав

---

* «*Nessum maggior dolore che ricordarsi del tempo felice nella miseria*» (італ.) – цитата з «Пекла» Данте (пісня V, вірші 121–123), слова Франческі: «Немає більшого горя, ніж згадувати про щасливі часи в нещасті».

невгамовну потребу розказати все, що пережив і свідком чого став. Чар його розповіді полягав у тому, що майор ніколи не загострював акцентів, ніколи не робив із себе героя, але кожна деталь цих розповідей виявляла вразливість серця, розмах, жвавий розум оповідача. Кожна історія була справді повчальною. Умів зобразити людей кількома словами, а знав він і бачив справді дуже багато.

Будучи тоді хворим, маючи непоборну потребу самотності, а не розмови, фізично виснажений, я не був здатний цілий день слухати його розповіді. Я багато спав, а не раз цілими годинами вдавав, що сплю, тільки щоб не розмовляти і не слухати.

Майор чигав на моє пробудження. Він мав жаль до мене, що я так довго сплю, і негайно починав знову й знову розповідати щоразу нові пригоди зі свого життя. Він залишив у Польщі дружину і синочка.

– Мій син, прошу пана, очі має, як коштовні камені.

І коли починав говорити про сина, його вже не можна було стримати.

Стан здоров'я майора ставав щораз гіршим, про сім'ю він не мав жодних відомостей. Клопотовський ставав дедалі сумнішим, і його обличчя, виснажене, спалене гарячкою, трикутне, трохи пташине, з гарними чорними очима, з дня на день дедалі дужче марніло.

Раптово в березні прийшла звістка, що його дружина і син живі, перебувають десь у селі і вірять, що він повернеться. З цим чоловіком сталося щось дивовижне, цього навіть лікарі не дуже розуміли – він раптово почав поправлятися. Гарячка спадала. Із залізною впертістю майор вирішив одужати. У квітні, коли почало пригрівати сонце, йому навіть дозволили виходити надвір, прогулюватися серед натовпу полонених товаришів, які вигрівалися на сонці. Клопотовський був повний оптимізму, для всіх знаходив усмішку і дотеп. Більшовицькі лікарі давали йому зрозуміти, що найближчим часом, як тяжкохворого інваліда, його відішлють на Батьківщину. Разом із Хенцінським, який і до нього потрапив, майор снував плани, що він, ясна річ, іще може працювати в майбутньому для Польщі – аж настільки йому стане здоров'я.

У квітні 1940 року майор потрапив до списку однієї з партій, призначених на виїзд. Від ранку пакував кілька своїх убогих клунків. Здавався майже здоровим. Але коли його забрали зі шпиталю на ревізію до холодної і спорожнілої великої церкви, з якої тоді вже вивезли всю пшеницю і збудували кілька поверхів дерев'яних нар для нових «гостей», коли йому сказали дві години чекати перед брамою, ми всі побачили, наскільки серйозно він хворий.

Пам'ятаю Клопотовського в момент, коли він покинув табір. Обличчя мав виснажене і жовте, воно ніби зморщилося, стало меншим. Коли він отак стояв у черзі біля брами з маленьким клучком своїх речей, у нас було враження, що він не зможе пройти навіть кілька кроків, а ми знаємо, в яких умовах він мав їхати далі: у набитому вагонзаку, разом з кільканадцятьма іншими у задушливому заґратованому переділці, де годують оселедцями і водою.

Я не припускаю, ніби цей чоловік, покидаючи Старобільськ, вірив, що його вислали як тяжкохворого інваліда на Батьківщину, і що міг пережити навіть кілька днів у вагонзаку. Може, це врятувало його від гіршої смерті.

Багатолітня праця художника в останні роки перед війною розвинула в мені дуже живе і стабільне ставлення до природи. Я милувався світлом, деревами,

хмарами чи мурами. Але від вересня впродовж кількох тижнів відчув цілковитий розрив зв'язку з природою, здавалося, що я відрізаний від неї. Найгарніший захід сонця, найдивніший краєвид – усе було цілковито чужим. Тому так гостро врізався мені в пам'ять перший наново пережитий пейзаж. Уже був кінець листопада. На світанку раптово за червоними мурами нашого будинку «вибухнуло» бенгальське небо, повне рожевих блискотливих, неначе електричних, хмар, пронизаних інтенсивними лазуровими смугами. На цьому тлі велика новозбудована огорожа з потужних шпичастих паль світилася охристо-жовтим світлом, ще не освітлена сонячними променями дерев'яна будка мала колір сапфіру, а за огорожею вдалечині було видно великі дерева зі світло-блакитними, світлішими за небо стовбурами, вкриті тисячами чорних галок і ворон, немов нанизаних на гілки.

Потім із тижня на тиждень помалу поверталось відчуження форм і кольорів. Це був знак повільного повернення до життя, навіть радості життя всупереч усьому.

Нам наказали будувати ряд нових бараків. Вони були готові вже перед Різдвом. Ті нові бараки (разом із колишніми будівлями їх було двадцять із гаком) були холодніші, але принаймні не заражені блощицями, чисті. Проходи між нарами були названі як вулиці. Перебравшись до одного з тих бараків, я жив на розі вулиць Львівської і Норвіда.

Якщо святкування 11 листопада було першим колективним патріотичним і моральним повстанням, що допомогло нам усім помалу організувати ту нашу скупчену на 15 гектарах суспільність, то свята відіграли вагомійшу, благословенну роль у житті всього табору. Без перебільшення можна твердити, що власне Різдво було початком нового, глибшого розділу в нашому старобільському житті. На це також вплинув один факт: перші листи, які ми отримали від наших близьких, прийшли відразу ж після 20 грудня, і навіть тим, хто нічого не отримав, вони дали відчуття, ніби петля нашої самотності ослабла. Неначе ми вже не були живцем і назавжди закопані в чужому й ворожому нам світі.

Не знаю звідки і не знаю як, бо сам тоді нещодавно вийшов зі шпиталю, товариші десь навіть дістали маленькі ялиночки. Кожні нари і кожна зала влаштували Святвечір. Була навіть облатка, і на ній зображена Свята Родина, яку скомпонував і потай від більшовиків зміг зробити з форми на облатках незабутній і чудовий польський художник, редактор Мантойфель, який також був із нами у Старобільську.

Ще день перед Святвечором я мешкав в одній з будівель, яку називали «трупарнею». Там жили здебільшого старі чоловіки, лікарі, люди хворі і часто зневірені. Після досить неприємного конфлікту, коли один із колег навмисно вилив відро юшки на іншого, забруднивши при цьому весь мій плащ, я вирішив вибратися з «трупарні» і переселився до бараку Хенцінського. Потрапив просто на Святвечір. Не знав там майже нікого. Невеликий стіл у вузькому проході поміж високих нар, на справжньому обрусі маленька ялиночка. і перед кожним присутнім булка і три маленькі цукерки. У кожного сердечний настрій. Кожен думає про своїх. Ділимося облаткою, один із нас навіть має облатку з Польщі. Потім увесь барак загомонів, залунали колядки, *бойцы* та політруки навіть не наважуються втручатися і зникають на цей один вечір із горизонту. За нашим столом мене, майже ні з ким не знайомого, відразу ж приймають як брата.

На фоні звучання колядок, які перехрещуються, поєднуються і плинуть зі всіх бараків і зі всіх нар, поручник Лесяк декламує «Редут Ордона», «Концерт Янкеля»,

а потім раптом підводиться добрий, сердечний товариш, поручник Радонський, гімназійний професор із Варшави, і говорить здавленим, майже притишеним голосом: «О, Боже, я відбуду покуту і довгі роки блукань, / Сьогодні я у власному домі і роблю знак хреста на землі, / Роблю знак хреста, Господи, не тому, що взяв на себе хрест, / А щоб Ти мене, Господи, від муки, від муки хреста рятував». І далі: «О Господи, Ти не знаєш нас поляків...»

Як же можна забути сльози товаришів і довгу мовчанку, що тоді запала?

Я пам'ятаю цей вірш із «Визволення», який декламував у Театрі польському в 1920 році молодий тоді Остерва. Він говорив ці слова, і в нього по щоках текли справжні сльози. Але цей вірш, промовлений не великим актором, а в'язнем у старобільському таборі ще дужче проймав і був іще ближчим.

Коли я думаю про пластичність і здатність до трансформації як у поганому, так і в доброму напрямку власне нас, поляків, то згадую той Святвечір, а також пісню, співану вночі в таборі у Волочиську.

Советське радіо й далі про все мовчало, а це свідчило, що Польща не піддалася насильству. Польща раз і назавжди перестала існувати – так мусів тоді вірити кожен советський громадянин. Але відразу ж після Різдва почали надходити (звідки?) глухі поголоски, що є польський уряд, що польська армія формується у Франції, до нас навіть дійшла одна промова головнокомандувача, виголошена по радіо, а в листівках і листах від родин, які ми отримували після свят, були також приховані у найдивніших, часто наївних алегоріях слова розради, обіцянка радісних новин, які, у більшості випадків передчасно, все ж давали нам велетенську моральну допомогу і щораз більший заряд надії.

Всупереч категоричним заборонам відбувалися колективні молитви і численні лекції на різні теми.

Вечори у більшості бараків проводили у напівмороку, освітленому кількома електричними лампочками, які ледь жевріли і раз у раз перегорали. У такому світлі читати було дуже важко, а вечорами поза майорською будівлею просто неможливо, книжок майже не було, окрім надзвичайно вбогої советської бібліотеки, а також окрім тих книжок, які ми привезли у наплічниках і які буквально розривали.

Пам'ятаю читання «Тридцятирічної жінки» Бальзака у перекладі Боя-Желенського. Книжка була розірвана на окремі сторінки, позичали її нам на короткий час, читали ми по п'ятеро нараз, кожен із нас підганяв іншого, щоб швидше отримати наступну сторінку. Про цілу книжку, в якій уже бракувало чимало сторінок, у мене залишився єдиний спогад виснажливого поспіху.

Усіх нас піддавали численним, здебільшого нічним допитам, дуже різним за інтенсивністю і формою. Були спроби шантажу, навіть підкупу. Стиль допитів був надзвичайно різноманітним: від увічливого розпитування про військові погляди на актуальну воєнну ситуацію прибулими з Москви вищими чинами НКВД аж до допитів, які тривали три доби поспіль, майже без відпочинку, разом зі співчутливим «ах, ваша бідна молода дружина ніколи вас уже не побачить, якщо ви не скажете... якщо не зобов'яжетеся...» Наскільки я знаю, під час допитів у Старобільську не били і не катували так, як у в'язницях у Львові, в Києві, в Москві і в багатьох інших місцях.

Мене під час допитів спеціально не мучили, ні фізично, ні навіть морально. У кількогадинних допитах, які проводили здебільшого пізно вночі, були й гумористичні

моменти. (Зрештою, гумористичні для мене сьогодні, а не тоді, коли я добре знав, що від одного мого необачного слова, від одного коливання настрою мого співрозмовника залежить уся моя доля.) Мене допитували троє: товстий напарфумований енкаведист єврей і два надзвичайно примітивних енкаведисти росіяни. Вони довідалися від мене, що я впродовж восьми років працював у Парижі як художник. Це викликало в них підозру.

– Які вказівки дав вам міністр закордонних справ, коли ви виїжджали до Парижа? – запитував мене слідчий.

Я відповідав, що міністр навіть не знав про мій виїзд.

– Ну тоді що вам наказав заступник міністра?

– Але й він також не знав про мій виїзд, – відповів я, – адже я їхав як художник, а не як шпигун.

– Гадаєте, ми не розуміємо, що ви власне як художник могли нарисувати план Парижа і переслати цей план міністрові до Варшави?

Я жодним чином не міг пояснити моєму співрозмовникові, що план міста можна придбати за кількадесят сантиметрів на розі кожної вулиці в Парижі і що польські художники, котрі їздили до Парижа, не були шпигунами, які рисували таємні плани. Жоден зі слідчих мені до кінця не вірив, що можна було виїжджати за кордон з іншою, ніж шпигунська, метою.

Я не мав честі бути допитаним вправними спецами.

У всіх таборах, у яких ми перебували, зі всіх боків, попри заборону, до нас збігалися пси, і кожен барак мав свого улюбленого пса. Ті пси ніби змовилися, ніхто їх цього не вчив, а вони горіли дивною ненавистю до наших опікунів-енкаведистів і скажемо гавкали, щойно хтось із них наближався до бараків, завжди нас остерегаючи.

У Старобільську ми мали кудлатого чорного пса серед численної зграї наших друзів. Один з енкаведистів якось копнув його так сильно, що зламав бідолашному ногу. Чудовий варшавський хірург Левіту взявся його опікати, наклав бандаж і цілковито вилікував псові ногу. Більшовики зробили йому зауваження, що триває війна і не час на такі дурниці, але Левіту не дав собі затуманити голову і навіть намагався їм пояснювати, що про пса також потрібно піклуватися.

Потім, уже в Грязовці, ми мали великого бурого пса, який був усім нам лагідним другом. Одного разу він спав під нарами, коли до нас зайшов комендант табору Волков. (Обличчям неймовірно нагадував великого князя Костянтина.) Пес прокинувся, з нестримним гавкотом вискочив з-під нар і дуже налякав нашого «великого князя». Того ж дня собаку в нас забрали. Уся зграя енкаведистів мусила його шукати, так ми його приховували. Коли знайшли, на довгому мотузку зтягли до будинку коменданта.

Через три дні, виходячи «на роботу», товариші побачили на снігу прив'язаний до стовпа біля дротяної огорожі труп нашого пса у великій калюжі крові. Він був буквально закатушений ударами палиці (очевидно, на пса шкода було кулі). Я не пригадую, чи ще щось у таборі так сильно обурило нас, хоча кожен тоді вже пережив і бачив немало.

Від лютого 1940 року почала кружляти чутка, що нас із цього табору порозсилають. З листівок, які ми отримували з Батьківщини, я знав, що низка польських жінок із Червоного Хреста, поміж іншими дружина доктора Колодзейського і дві

мої сестри, почергово проводили по кілька тижнів на станціях між німецькою та советською окупаціями з тисячами пачок, у найбільші морози чекаючи на сподіване наше повернення чи на переїзд до німецьких таборів. Поза тим, наші влади в таборі розповсюджували поголоски, що совети віддадуть нас союзникам, що нас висилають до Франції, щоб ми там могли воювати. Нам навіть підкинули офіційний советський папірчик з маршрутом нашої подорожі через Бендери. Одного разу нас розбудили вночі, запитуючи, хто знає румунську і грецьку мови.

Усе це витворило такий настрій надії, що, коли у квітні нас почали по кількадесят або по кільканадцять вивозити, багато хто свято вірив, що їде на волю. Жодним чином неможливо було здогадатися, за якими критеріями підбирали групи висланих із табору. Перемішували людей різного віку, чинів, професій, соціального походження, політичних переконань. Кожна нова вислана партія спростовувала ті чи інші наші домисли. В одному ми всі були згідні: кожен із нас гарячково чекав тієї години, коли оголосять новий список тих, що виїжджають (може, я буду нарешті у списку); ми називали це «годиною папуги», бо випадковість списку нагадувала нам ті карточки, що їх витягував папуга мандрівних катеринщиків у Польщі.

Комендант табору, підполковник Бережков, і комісар Кіршон офіційно запевняли табірну старшину, що це ліквідація табору, що нас скеровують до розподільчих пунктів, звідки мають відіслати на Батьківщину, чи на німецькому боці, чи на советському. Стоячи на великих церковних сходах, комендант прощався з партією тих, хто від'їжджав, повним обіцянок усміхом.

– Ви рушаєте туди, – сказав він одному з нас, – куди і я дуже хотів би поїхати.

З бараку 21 на вулиці Львівській (два ряди двоповерхових нар упоперек другого бараку, поділені вузьким проходом), де я жив до Різдва, кожних що кілька днів хтось вибував. Нас було сорок, ми дуже зжилися, однак прощання були радісними, кожен жив надією на ліпше, повне несподіванок майбутнє.

У нашій групі були тільки молоді, окрім мене й одного старого хворобливого чиновника зі Львова. Він залишив сім'ю у Львові, про сина, який був підхорунжим, не мав вісток, жив надією на повернення. Був дуже тихим, і здавалося, що у нього потьмарився розум. Ми називали його «дідусем». Сусіди по нарах його сердечно опікали.

«Дідусь» щовечора із щонайбільшою старанністю пакував свої скромні пожитки, якісь ганчірки, шнурки, тижнями заощаджувані шматочки цукру і вже на світанку сидів у плащі, в шапці, цілком готовий, чекаючи на «годину папуги». Так було певніше: ану ж би спізнився. Він вірив, що його відішлють до рідного міста, адже ж він ні для кого не був небезпечним, там, у Львові, він хотів померти.

Старенького нарешті забрали і вивезли... Але не до Львова.

Котрогось із тих весняних днів прийшла черга поручника Радонського, того, який нам декламував Виспанського у Святвечір, розказував новели Жеромського і Пруса, бо знав їх майже напам'ять.

Був він у нас одним із трьох «дикторів радіо» вулиці Львівської (я був другим). Радонський любив польську мову, завжди нас картав, коли ми, перекладаючи російські донесення, вживали якісь русизми. Натомість ми були переповнені ентузіазмом, коли могли його впіймати на дрібній мовній похибці, однак траплялося це дуже рідко.

Коли він виїжджав, зібрав нас усіх і почав сердечно просити, заклинати, щоб ми дбали про нашу мову, не засмічували її, не легковажили нею. З відразою говорив про русизми, що проникають у нашу мову, про «лагеря», «очереді» чи «пайкі», а також про примітивізм, з яким ми висловлюємося.

– Наприклад, слово «холера», – говорив він, – це слово заміняє вам усе: злий як холера, щасливий як холера. Але ж це прояв бездумності і ліні, говорячи так, ви занепащаєте найбільший скарб, яким ми володіємо.

Таким було його прощання з нами, такими були його останні слова перед відходом назавжди – заклинання шанувати, любити польську мову.

Томек Хенцінський перед самим від'їздом обміняв мундир на обшарпане цивільне пальтєчко, натягнув набакир якусь чорну шапку. Від'їжджаючи, він аж світився, останнього дня потаємно висповідався.

– Я впорядкував свої справи, – сказав мені радісно.

І виїжджав, вірячи, що йому вдасться в цьому одязі вискочити із заквагону, дістатися до Стамбула, потім до Франції, можливо, здійснити великі справи, може, загинути, але не скіти за колючим дротом.

Із моїм вивезенням постійно затягували. З 3920 старобільців у таборі залишилося заледве кілька десятків, транспорт приїжджав дедалі рідше.

Я снував порожніми бараками, висиджував під сонцем на порожній, втопаній тисячею ніг площі, де раптові пориви вітру здіймали хмари куряви, і як же заздрих «щасливим» товаришам, які виїхали далеко за дротяну огорожу, в широкий світ.

Я покинув Старобільськ у групі з 16-ти людей аж 12 травня.

Уже на станції почалися несподіванки: нашу партію захпали до заквагонів, по кільканадцятєро у вузькій переділці, майже без вікон, із грубо заґратованими дверима. Ми віднаходили польські написи на стінах: «Нас висадили біля Смоленська». Конвой у вагоні був дуже брутальним. Зазвичай нас випускали двічі на добу до вбиральні. Годували тільки маленькими оселедцями і водою. Стояла спека, люди мліли, вартові, призвичаєні до цієї професії, демонстрували абсолютну байдужість. Проїжджаючи через Харків, де двох висадили, нас через Тулу довели в околиці Смоленська, висадили на маленькій станції Бабиніно, тоді, штовхаючи і б'ючи прикладами, завантажили на велику платформу. Цією платформою нас повезли через злиденний край, через занепалі й такі бідні села, яких ми ніколи і ніде в Польщі не бачили.

Ми всі чекали найгіршого. На нас мовчки дивилися, неначе не помічаючи, старі й виснажені сумні селяни з довгими, як за Бориса Годунова, бородами, малі діти зі шкіл лаяли нас, називаючи «польськими панамі» і «кровопивцями».

Нас завезли у місцевість із густим лісом, знову до табору. Луснули мрії про Францію, про Польщу. Павлищев Бор – так називався цей табір, розташований у глибині гарних лісів. Ми застали там 200 товаришів з Козельська, 120-х з Осташкова і 63-х зі Старобільська. Цих останніх 25 квітня 1940 року вивезли зі Старобільська, окрім звичайної групи. Їм кількаразово наголошували, що вони мають триматися окремо, оскільки їдуть на спеціальних умовах.

Та група з 63 осіб, група з 16-ти, у якій приїхав я, і близько 10-ти вивезених індивідуально взимку, – це всі, які не загинули з тих 4000 полонених, котрі провели зиму у старобільському таборі.

У таборі Павлищев Бор нас було близько 400-т. Через кілька тижнів усіх нас вивезли до Ґрязовця під Вологдою, де тримали до серпня 1941 року. Умови, в яких ми жили, були ліпші, ніж у Старобільську. Ми мешкали в старому монастирському будинку і в кількох дерев'яних будиночках для подорожніх. А старовинну церкву цього монастиря висадили динамітом.

Спочатку ми були переконані, що така сама доля спіткала всіх інших наших товаришів, що їх розіслали до подібних малих таборів, розсипаних по всій Росії. Однак дуже швидко почали задумуватися над їхньою долею, тому що майже у кожному листі з Батьківщини отримували щораз тривожніші запитання про те, що діється з нашими товаришами зі Старобільська, Козельська і Осташкова від моменту, коли ми з ними розсталися.

На підставі тих листів із Польщі ми вже від літа 1940 року виявили, що ми єдині полонені з тих трьох таборів, про кого доходять вістки на Батьківщину після квітня 1940 року.

Коли після польсько-советської угоди в липні 1940 року, після так званої «амністії» у серпні нам повідомили про створення Польської Армії в СРСР, коли всі ми зголосилися до війська, то вже підозрювали, що доля наша проти долі решти наших товаришів привілейована. Вже тоді ми почали з пам'яті записувати прізвища і склали перший список старобільців, козельців і осташківців.

Цей список виріс до більш як 10000 прізвищ і зберігається в Армії.

*

Слід сказати ось що.

1. Поголоски, донесення про те, що нібито наші товариші зі Старобільська № 1, Козельська № 1 і Осташкова мали перебувати в далеких таборах СРСР, завжди були з третьої руки, розпливчаті, непевні, їх неможливо було перевірити.

2. Від квітня 1940 року, тобто від моменту розформування тих таборів, ні на Батьківщину, ні до сімей, ані до нас, до армії, не дійшло ні одного безпосереднього знаку життя від жодного з наших пропалих товаришів.

3. У роки формування Польської Армії в СРСР (1941–1942), коли до нас прибували поляки, молоді і старі, з найдальших кордонів советської Росії, з Комі, з Нової Землі, з Воркути, Норильська, Колими чи китайського кордону, **ні один із них не повернувся.**

НА НЕЛЮДСЬКІЙ ЗЕМЛІ

За тих, хто лежить тепер на дошках страждання
З розкритими очима на нелюдській землі.
Ст. Балінський

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.

BOOK2GO
ЕЛЕКТРОННІ КНИГИ

КУПИТИ